

je u psihologiji. Srampickal najprije prikazuje kognitivno-razvojnu teoriju (Piaget, Kohlberg) koja promatra razvoj savjesti u ovisnosti o razvoju inteligencije. Temeljno je u tom pogledu djelo J. Piaget, *Le Jugement Moral chez l'Enfant*, Paris 1931. Čitav razvoj morala i savjesti Piaget vidi bitno u prijelazu od heteronomnog prema autonomnom moralu, koji se bitno odvija u tri etape. Amerikanac Kohlberg potanje razrađuje taj razvojni put i nalazi šest razvojnih faza i oblika moralnosti. Druga teorija je teorija identifikacije koja ima veliko značenje u psihoanalizi. Savjest prvenstveno nastaje u ranom djetinjstvu na temelju identifikacije s roditeljima i introjekcijom njihovih moralnih stavova i vrednovanja. Treći smjer u tumačenju savjesti predstavljaju razne teorije biheviorističkog tipa, po kojima je savjest nešto naučeno i stečeno, ali ne samo u djetinjstvu nego tijekom cijeloga života (*Learning Theories*). Savjest je bitno plod i rezultat izvanjskih uzroka o kojima je posvema ovisna. Autor potanko opisuje kako ove teorije na temelju iskustvenog materijala tumače savjest, ali opise prati kritičkim osvrtima i primjedbama. Njegovo je mišljenje da ove teorije pridonose boljem razumijevanju savjesti, ali da nijedna od njih ne tumači dovoljno narav savjesti (str. 335). Autor pokušava sažeti rezultate svih triju škola i veli kako na temelju empirijske psihologije savjest sadrži tri komponente: mišljenje, djelovanje i osjećanje. Mnogo je teže kad se želi sažeti naučavanje o razvoju savjesti. Radije nego govoriti o susljednim razvojnim fazama, bit će korisnije uočiti razne čimbenike koji utječu na taj razvoj. Autor ih dijeli na unutrašnje (dozrijevanje, intelektualni razvoj, empatija i temperament) i izvanjske (ljubav i toplina okoline, disciplina, obiteljske vrednote, male drugarske skupine i društvo općenito). Isto tako radije nego o fazama, realističnije je govoriti o raznim procesima u razvoju savjesti: kognitivni proces, proces identifikacije i izvanjske uvjetovanosti te proces instrumentalnog (nagrada-kazna) i zapažajnog učenja (modeli, oponašanje).

Autor posvećuje jedno poglavlje svoje studije (cijela knjiga ima jedanaest poglavlja) analizi koncilske nauke o savjesti. Uspoređujući u zadnjem poglavlju rezultate empirijske psihologije s naukom Druge vatikanskog sabora o savjesti — koliko je to uspoređivanje uopće moguće, budući da su teološki i vjerski aspekti savjesti izvan područja psihologije — autor nalazi konvergenciju u shvaćanju da je savjest »transcendentalna« ili »fenomenološka« realnost, koju možemo vidjeti u tri glavne dimenzije, u ontološkoj, temeljno-moralnoj (fundamental moral) i izražajno-moralnoj (expressive moral).

Ontološka dimenzija je u odnosu savjesti prema Bogu i bližnjemu.

Temeljna moralna dimenzija savjesti je u temeljnoj moralnoj orijentaciji života: u pozivu na ljubav i dobro te na izbjegavanje zla. Praktično to bi se podudaralo s onim što su stari teolozi nazivali »sintereza« (sindereza). Ovo temeljno moralno usmjerenje valja da se konkretizira u pojedinim činima savjesti.

Izražajno-moralna dimenzija je u mišljenju, djelovanju i osjećanju, preko kojih i u kojima se očituje temeljna moralna dimenzija.

Studija je korisna radi upoznavanja psiholoških tumačenja savjesti, a i čudoređa općenito. Za moraliste je to veoma važno. Unatoč velikim razlikama, ipak zapažamo stanovito podudaranje s onim što današnja moralna teologija naučava, barem u svojim boljim i prodornijim predstavnicima.

Studija je vrlo jasna i pregledna. Uz izlaganja i opise imamo kritičke osvrtne i sinteze. Stoga se daje ugodno i s korišću čitati. Ona dobro dolazi moralistima, psiholozima i pedagozima.

M. Valković

KARL HÖRMANN, *Lexikon der christlichen Moral*, Innsbruck 1976, str. 1755 + str. LXIII.

Ovo je drugo, prošireno i prerađeno izdanje istoimenog »Leksikona kršćanskog moralax«, koji je izašao 1969. godine. Dok je prvo iz-

danje bilo u cjelini rad autora Karla Hörmanna, profesora moralne teologije na Teološkom fakultetu Bečkog sveučilišta, dotle je ovo drugo izdanje skupno djelo mnogih autora. Hörmann je našao suradnike u trideset osmorici stručnjaka, isključivo austrijskih (osim profesora P. Ch. Demetropoulosa iz Soluna i profesora I. Pančovskog iz Sofije). Središnji članci s područja moralne teologije su i nadalje Hörmannovo djelo, a ostali autori većinom zaokružuju i upotpunjuju leksikon s obzirom na pomoćne i granične znanosti. U svemu Leksikon ima 264 članka. Neki su dosta opširni, prvi traktati (sakrament pokore, spolnost, određenje čovjekovo itd.), dok su drugi znatno kraći, ali opet ne prekratki da bi praktično spali na članke samo s definicijama i podjelama. S obzirom na prvo izdanje ima nekih znatnih promjena glede izbora i opsega članaka, tako da je ovo izdanje zapravo novo djelo. Neki su manje važni članci izostavljeni ili premješteni te spojeni s kojim srodnim člankom, a ima i važnih novih članaka. Čini se da su izbor i veličina članaka dobro pogođeni. Za razliku od talijanskog »Dizionario enciclopedico di teologia morale« (izd. L. Rossi-A. Valsecchi, 3. izd., Ediz. Paoline 1974) koji sadrži samo pedesetak dužih članaka, Hörmannov je leksikon pošao srednjom linijom: ne previše malih, usitnjenih članaka koji otežavaju preglednost, ali opet ne samo dugi članci koji su prikladni za studij, ali nisu podesni za prvu orijentaciju i brzo snalaženje. Čini se da je kombinacija dužih i kraćih članaka najzgodnije rješenje za ovakve leksikone.

Danas jedva ima suvremenih sistematskih priručnika moralne teologije. Ako ih i ima, onda mnogi s njima nisu zadovoljni. Danas je vrlo teško jednom autoru dati pregledan priručnik moralne teologije, imajući u vidu suvremeni razvoj i novija istraživanja. Stručnjaci danas većinom rađe ekipno i interdisciplinarno, ali zbog toga nastaje nov problem — pitanje općeg plana i sistema. Čini se da su suradnja i ekipni rad lakši kad je riječ o leksikonu (ili o posebnim i samostalnim monografijama ili

studijama). Autori su slobodniji i nisu toliko sputani jedinstvenom koncepcijom i sistematikom.

Hörmannov je leksikon veoma uspjele djelo. Dakako da može biti govora o tome da li je neki članak dovoljno obrađen, nije li se mogao još koji članak izostaviti (kao npr. »dvboj«) ili, što je važnije, dodati koji novi (npr. »odluka« ili »osnovno opredjeljenje«, »ekologija«, »propaganda-reklama«). No ipak Hörmannov leksikon daje dobar pregled moralne problematike, i opće i posebice današnje. Osobito valja istaknuti brigu koja je uložena da se današnji problemi po mogućnosti vide u nastavku i povezanosti s dosadašnjim razvojem moralne teologije. U opravdanim nastojanjima na obnovi moralne teologije može se lako upasti u opasnost da se možda previdi i propusti štogod važno, što se steklo mučnim radom tijekom stoljeća. Hörmannov leksikon se u dobrom smislu riječi nadovezuje na školsku tradiciju moralne teologije. Ne donosi samo opća načela, nego i konkretne podatke i odredbe, koje se nerijetko prevede u načelnim raspravljanjima, a važne su osobito u pastoralnom radu.

Prema koncilskim smjernicama leksikon obnavlja moralnu teologiju u svjetlu Svetog pisma. Radi toga je zatražena i suradnja bibličara. To je velik korak naprijed od starijih priručnika moralne teologije. Lijepo dolaze do izražaja i znanosti o čovjeku, a i ekumenska je dimenzija dobro zastupana. Za nas je posebno koristan članak o »pravoslavnoj kršćanskoj etici« (I. Pančovski).

Posebnu vrijednost ovog leksikona predstavlja obilna međunarodna bibliografija objavljena u godinama 1965—1975. To je velika pomoć za produbljenje gradiva i znanstveni rad. Za nas je utješno što su u toj bibliografiji navedeni i neki članci objavljeni u Bogoslovskoj Smotri, posebice oni o molitvi i svetkovanju Dana Gospodnjeg, objavljeni u zbornicima Teološko-pastoralnih tjedana za svećenike u Zagrebu (1970. i 1973.).

Svima koji se služe njemačkim jezikom rado bismo preporučili ovaj leksikon. Daje jasne poglede u moralnim pitanjima, a ujedno je

otvoren i novijim smjerovima i perspektivama. Sve je izneseno vrlo jezgrovito. Posebice ga preporučamo svećenicima i katehetama. Može im odlično poslužiti za brzu i temeljnu orijentaciju u moralnoj problematici, uz mogućnosti i upute i za dublji studij.

M. Valković

HANS KÖHLER, *Ethik nach den Prinzipien evangelischer Theologie*, Verlag A. Pustet, München 1975., str. 260.

U današnjem crkvenom ozračju sve se više nameće potreba ekumenskog dijaloga i na etičkom polju, osobito što se tiče protestanata. Zeleno svjetlo dao je i Drugi vatikanski sabor kad je izričito rekao kako »može započeti ekumenski dijalog o moralnoj primjeni evanđelja« (Dekret o ekumenizmu, br. 23). Posljednjih godina suradnja je na ovom području veoma živa.

Köhlerova knjiga o »etici prema načelima evangeličke teologije« ne ide za tim da uspoređuje protestantsko i katoličko učenje o moralnim ili etičkim pitanjima. Tko želi takve usporedbe, može ih naći drugdje, npr. kod R. Mehl, *Ethique catholique et éthique protestante* (Paris-Neuchâtel 1972) ili, u pomalo starijem duhu, kod P. Palazzini, *Morale cattolica e morale protestante* (Roma 1961). Köhleru je stalo do toga da na pozitivan način dade pregled etičke problematike s protestantskog stajališta, koliko je to moguće na malom prostoru od 260 stranica. Stoga dobro dolazi i katolicima da bolje upoznaju protestantski pristup moralnim pitanjima. Simptomatično je da knjiga izlazi kao izdanje poznate katoličke izdavačke kuće A. Pustet.

Autor u svom djelu pregledno i zaokruženo iznosi protestantsku etičku misao. Pri tom upada u oči veliko podudaranje u mnogim pitanjima i s katoličkim učenjem, barem kako se ono iznosi danas u moralnoj teologiji. Prema Köhlerovu izlaganju dodirne točke su mnogo veće negoli bi se na prvi pogled reklo. Dakako da ima i drukčijih naglasaka (opravdanje, zakon,

Luthерово »simul iustus et peccator« itd.), ali i tu razlike kao da su manje negoli se drugdje znaju iznositi.

Teškoće u kojima se danas nalazi kršćanska etika dadu se prebroditi — po autorovu mišljenju — ako se ona utemelji trinitarno. To je tenor cijele knjige pa je korisno navesti ovaj oduži citat:

»Kršćanska je vjera određena trinitarno. Ona poznaje bitak kao stvorenje i kao mogući promašaj slobode. Ona zna za mogućnost načelne promjene u oproštenju krivnje. To je njezino iskustvo ljubavi — agape, sveobuhvatne Božje ljubavi, koju susreće u Kristu kao u činu. U ovom odnosu prema ljubavi i prema njezinu ostvarenju u povijesti Isusa Krista izraženo je pravo načelo. Ali to ne isključuje povijesnu situaciju. Nasuprot, po vjeri u Duha Svetoga kršćanin zna da je uvijek iznova stavljen u slobodu i odgovornost. Njegova vjera nije heteronomna, jer prihvaćajući ljubav ona se pokazuje slobodnom. Ali ona nije ni autonomna, kao da bi ona postavljala načelo. Ona je teonomna. Božje se božanstvo pokazuje u tome da daje mogućnosti, a ne da ih uzima, da daje mjesta odlukama, ali i da ih stavlja u odgovornost. Ovo načelno razmišljanje određuje građu ove knjige« (str. 10).

Ovo trinitarno poimanje kršćanskog čudoređa sasvim je opravdano. Ako je Bog trojedin, tada i sve stvoreno nosi trojstveni pečat, tada će se to očitovati i u moralnom djelovanju čovjeka. Ma koliko načelno ovaj pristup bio ispravan, drugo je pitanje da li se grada dade tako rasporediti da bi trojstveno načelo bilo mjerodavno. Köhler je naime, osim uvodnih i zaključnih poglavlja, ovako rasporedio gradivo: »etika u znaku stvaranja« (II. pogl.); »etika u znaku otkupljenja« (III. pogl.) i »etika pod vodstvom Duha Svetoga« (IV. pogl.). Budući da knjiga ne poznaje podjele na opću i posebnu ili specijalnu etiku, teškoće dolaze kad se žele rasporediti pojedina područja morala. Tako nije jasno zašto su neki naslovi u III. poglavlju (kad je riječ o tehnicima, znanosti, naravi, umjetnosti) a ne u IV. (gdje se, uz ostalo, govori o